

S Z E M L E

A ROZSDATEMETŐ SZÍNVONALA FÖLÖTT

Fejes Endre: *A hazudós*. Budapest, Magvető Könyvkiadó,
1963, második kiadás

Hét novella és egy kisregény. A novellák klasszikus formájú, szellemes, tömör, legtöbbször anekdotaszerű írások a kötelező poénnal. Rövid lélegzetű alkotások szokványos keretben.

A kisregény a gyorsan sablonszerűvé vált elbeszélő formában íródott. Hosszabb írás — ugyancsak szokványos keretben.

Fejes Endre kötetét mégis a szokványosság vádja érheti legkevésbé. Pedig első pillantásra még az írásokat meghatározó motívum, sőt a konfliktus repertoárja is nagyon szegényesnek, ismétlődőnek tűnik. A szeretet, a szerelem a legfőbb góc, ahonnan szerteágaznak és tragikomikus természetességgel összegabalyodva, minduntalan visszatérnek a cselekmény szálai, melyeken színes ábrándfelhőbe burkolózva, kissé félszegen baktatnak az emberek. A szerelem, a szeretet azonban beláthatatlanul sokrétű alap, ahonnan az egymásra vészesen hasonlító mozzanatok elindulnak, és egymástól alig különbözve, fejlődésükben mégis hatalmas eltávolodást mutatnak. Ez az elbeszélések folyamatában létrejött távolság végképp megszünteti még a látszatát is az írói önisméltésnek.

Az emberek szeretnek: tehát gyűlölni is tudnak, tehát jók és kegyetlenek is. E két véglet közötti kimeríthetetlen érzelmskálán, sokszor éppen a végletekben, élnek vagy tengődnek Fejes Endre hősei, izgágán, indulatosan, emberi módon; ebben a némileg légies miliőben természetes nehezékként foglalja el az őt megillető helyet az indulatokat mérsékelő gyakorlatias, rideg, a mindennapi egzisztenciát biztosító szilárd pont egy szédületesen forgó esztergapad, egy nyomasztóan sötét bánya vagy éppen egy vég ócska szövetképében.

Az emberek kénytelen-kelletlen kitartanak e gyakorlatilag szükséges rossz mellett, de mindvégig megőriznek egy bizonyos fokú naivitást (még a felnőttek is), megátalkodottan és fáradhatatlanul építgetik, tatarozzák színes légvárakat, és el kell ismernünk, ezek a légvárak meghatóan szépek, még ha sokszor hazugságokon, önámításon is alapulnak. Színességükben sohasem hatnak banálisnak, hiszen egészen közel állnak a valósághoz, amellyel párhuzamosan formálódnak, és idővel a valóságban is alapot nyernek, csak hogy addigra elveszítik meleg színüket, a fantázia elfárad, a naivitásukban is koraérett novellahősök rezignáltan konstatálják az eredményt, és fáradt mosollyal leplezik csalódásukat.

Nem, nem csüggesztő kiúttalanságban vergődő emberek ők, nem is boldogtalanabbak másoknál; tudnak tisztá szívükből örülni és lelkesedni, az az egyetlen baj csupán, hogy elképzeléseik hamisnak, nem is hamisnak, csak kicsit tévesnek bizonyultak; abba az örök emberi hibába estek, hogy előre fölélték élményeik javát, képzelőerejükkel túlságosan messzire rugaszkodtak, és így a földi objektumok szükség-szerűen hiányérzetet vonnak maguk után.

A konfliktus tehát elkerülhetetlen. Fejes Endre erre a folyton szaporodó konfliktus-sorozatra építette írásait. A szerelem és a gyűlölet végletei között meghúzódó érzelmskála felszínre kerülő legvékonyabb fonala is állandó feszültséget nyer e valóság-ábránd kettőssége révén. A felszín békés és nyugodt, nyáron gyöngyvirág és orgona ékesíti, télen pedig ezüsthenyők és sok száz gyertya; a hegyek magasak, a fenyők az égig érnek, a tó feneketlen, a kék fényű, kis csillag pedig lekúszik a földre. De valahol mélyebben, a sorok között valóságos gyakorlati tárgyak lapulnak, amelyek végül is elkerülhetetlenül kicsinyes célok eszközeivé válnak. Bárhogy is erőlködik a tavasz, ónszínű marad az ég és hó hullik. A tavasz legtöbbször későn érkezik. A halálos komolysággal kiejtett szép szavak felelőtlen locsogássá válnak.

Egyszer azután váratlanul előkerülnek a régi szavak, a racionális mindennapoktól megcsömörlött emberek látni akarják és ismét látni vélik a kék fényű, huncut, kis csillagot. A feszültség továbbra sem szűnik meg.

Fejes Endre rövid, koppanó mondatai mindvégig teljes intenzitással éreztetik ezt a feszültséget, nyelvtanilag szabályos mondatai befejezetleneknek hatnak, mégis sokat mondanak, akárcsak a „csonka” mondatok alkotta novellák, amelyek közül még a kimondottan anekdotaszerű, poentikus írások is (Eljegyzés, Vízagyú) messze túlmutatnak a csattanón. A csattanót különben az író amúgy is túl korán elhasználta, és így az el is veszítette poén jellegét — az egész „anekdota” tehát egy mozaik, melynek kiegészítő színei legtöbbször megtalálhatók a többi Fejes-novellában.

A rokon motívumok ugyanis fejlettebb formájukban minduntalan felbukkannak más-más novellában, más környezetben — ahol az író egyaránt otthonosan mozog, és bizonyosságot tesz arról, hogy nemcsak az álmokat, hanem a horpadt aszfaltjárdát és az aszfalton forgolódo embereket is kitűnően ismeri.

Vigyori, Hazudós, Mocorgó: semmitmondó nevek, illetve semmitmondó elbeszélés- és kisregény-címek, de ezek a közönséges nevű emberek az észrevétlenül elsuhanó hétköznapokon a maguk módján nagyon sokat élnek. Az író jól ismeri őket, és körülményeiket, túlszűfolt életük legjellegzetesebb szakaszának keresztmetszetét mutatja be rövid lélegzetű írásában, egyúttal, ha akaratlanul is, betekintést nyújt a novellákban rögzített események előzményeibe és folytatásába is. E műveletet Fejes Endre könnyedén, gördülékenyen és művészi módon végzi — a tapasztalatokat szerencsés írói érzéssel kamatoztatja, olyannyira, hogy ha népszerűségben nem is, de színvonal tekintetében e műve mindenképpen fölötte áll népszerű kisregényének, a *Rozsdatemető*nek.

(gn)

„NEGYVENEZER ESZTENDŐ GYÜMÖLCSE”

Thomas Wolfe: *Nézz vissza, angyal*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Jó néhány évvel ezelőtt a könyveiről írt recenziók alapján ismertem és szerettem meg Wolfe-ot, azóta aztán a recenziókat és íróikat is elfeledtem, csak a hiányérzet maradt meg bennem, valami leírhatatlan szükség, hogy elolvassam a *Nézz vissza, angyalt*. Most meg hogy kézbe vettem, hogy túl vagyok a majd hatszáz oldalas regényen, noha tudom, hogy értékelték már sokan, mégis — mint előbb a hiányérzet, most valami kényszer üldöz, hogy elmondjam én is, mit jelenthet az olvasónak ez a könyv.

Mindjárt az elején ki kellett jegyeznem egy gondolatot:

„Valamennyien meg nem számlált számok összege vagyunk: vonjuk le magunkból a levonandókat, hogy visszatérhessünk a meztelen sötétségbe, s akkor meg kell látnunk, hogyan született Kréta szigetén négyezer évvel ezelőtt egy szerelem, amely tegnap fejeződött be Texasban.

Romlásunk magvai kivirágoznak a sivatagban, gyógyulásunk írja hegyi sziklák között nő, s életünket egy lompos georgiai nőszemély kísérti, mivel egy londoni zsebmetező elkerülte az akasztófát. Minden egyes pillanat negyvenezer esztendő gyümölcse. A perceket legyőző napok legyekként

zümögve hazaszállnak a halálba, és minden pillanat ablakot nyit az egész időre.”

Minden egyes pillanat negyvenezer esztendő gyümölcse — zümög bennem ez a mondat, talán mert ez kapott meg elsőnek és ez kísért végig a regényen. Gondolom, nem véletlenül; Thomas Wolfe regényírói módszerében is ehhez az állításhoz tartotta magát, s ha nem is nyúlt vissza hősei megrajzolásakor a negyvenezer évvel ezelőtti eseményekhez, de mint aki tisztában van az élet, a társadalmi fejlődés végtelenül szövevényes összefüggéseivel, regényeinek szereplőit úgy igyekszik megrajzolni, hogy hősei ne csak az ő képzeletének, álláspontja egyoldalúságának, a bonyolított cselekmény követelményeinek feleljenek meg, de valóban az élet kibogozhatatlan sokrétűségéből és mélységeiből nőjenek ki.

Tudott dolog, hogy első változatában óriási kézírathalmaz volt ez a regény. Az író barátja segítségével rendezgette, rövidítette. Egy azonban bizonyos lehet: Wolfe sajátos életszemlélete már az elsődleges kéziratban is éppen olyan következetesen végigvonulhatott, mint a mostanin.

Talán nem is a legjellemzőbb példát ragadjuk ki, de azt hisszük, ez is eléggé érzékeltetheti az író előbb vázolt írásmódját: Eliza, Gant felesége igen vállalkozó szellemű asszony, folyton számol, spekulál, telkeket vásárol a városnak azon a részein, ahol — úgy sejtí — néhány év múlva megindul az építkezés, és fölmege a telkek ára. Így jut el Dixieland megvásárlásához is.

„Az épület most eladásra került. Egy lóarcú, középkorú úriember volt a tulajdonosa: Wellington Hodge főtisztelendő úr. Pályafutását kedvező előjelek között kezdte el, Altamont metodista lelkészeként. Romlását az készítette elő, hogy egyszerre áldozott Jehovának, a Seregek Urának és Bachusnak, a borital istenének. Evangéliumi pásztorkodása aztán egyszerre derékban tört ketté egy téli éjszakán, mikor a város utcái a hóesés tompa csendjébe merültek. Wellington főtisztelendő úr ugyanis hajnali két órakor ruha nélkül, jéger alsóneműben kirohant dixielandi otthonából, és örült maratoni futásban száguldott végig az utcákon, fennszóval hirdelve Isten Országának eljövetelét, valamint a sátán bukását. Így érkezett meg lihegve-zihálva, de győzedelmesen a postahivatal elé. Az eset után panziót nyitott, és felesége segítségével keserves, nehéz munkával kereste kenyerét.”

Eliza megvette Dixielandot, függetlenül attól, hogy kinek a tulajdona volt, és a férje meg a maga sorsának további alakulását egyáltalán nem befolyásolja, hogy a panzió előbbi gazdája valamikor főtisztelendő úr, lóarcú úriember volt-e vagy sem. A regényben mégis sok mindent megtudunk a papról is. Az összefüggések nem mindig és nem mindenkinek nyilatkoznak meg a felszínen. Többek között ez az, ami izgat, nyugtalanít, ez az, ami ötven és száz évvel ezelőtt is

feszültséget vitt a hétköznapok unalmába; ha felszínre kerül is az összefüggések egy-egy mozzanata, ez nem enyhíti a feszültséget, inkább tovább fokozza, a mélység megnyíló titka meg inkább vonz bennünket.

„Hallotta életének kísérteties óraketyegését; hatalmas megelevenítő emlékezete — az anyai kelta vér vezétes örökségeképpen — átsütött lelkében a tűnő éveken, s fénysugaraival ezer meg ezer lidérces látomást villantott fel a múlt homályából; egy kis állomás a sínek mentén hajnalban; út a fenyvesben, szürkületi világításban; füstölgő kalyibából kivetődő fény a hídlábak alatt; egy fiú, amint az ugrándozó borjú után szalad.

S éppen ez borzongatta meg: az állandóság és a változás boszorkányos egymásbatorlódása, a félelmesen mozdulatlan pillanat, amelyben a nagy sebességgel tovairamló élet, a szemlélő és szemlélt jelenség, mintha együtt fagyának meg az idő folyamában. Voltak olyan időtlen pillanatok, amikor minden felfüggesztődött: megmerevedett a táj, nem robogott a vonat, nem mozdult az a bizonyos loncsos nőszemély a kapu alatt; ő maga se mozdult.”

Bonyolódik a regény cselekménye, peregnek az önéletrajzi kockák, gyerekek születnek, emberek halnak meg, egyik tanul, a másik csavargó lesz, itt jól megy az élet, ott nyomorognak, s közben a felszín alatt, valahol megfoghatatlanul kérdések, kételyek, letűnt évezredek kínozzák az embert.

Míntha csak két egymással sosem érintkező és egymástól soha el nem szakadható síkban hömpölyögne a regény: az emberek tevékenykednek, cselekszenek, feltűnnek és letűnnek a színpadon, s ugyanakkor él bennük a történelem, „a halál és zűrzavar mögött a tántoríthatatlan szükségszerűség” működik.

És mindennek ellenére vagy talán éppen ezért a *Nézz vissza, angyal* adta nekem a legmegbízhatóbb, a legérdekesebb, a legszínesebb és az élet lényegét leginkább megmutató képet Amerikáról, a századforduló utáni évekről. Annyiféle képet tártak már elem arról a világról, s annyiszor egyoldalúan, hogy nehéz eltalálni, melyik az igazi.

„Norfolk utcáin hemzsegett az ország söpredéke: szélhámósok, csavargók, dörzsölt vagányok, bicskás huligánok, chicagói gengszterek...

Fiatalléányok özönlöttek ide a georgiai tanyákról, hogy aztán — befejezván munkájukat a rakpartokon, a táborokban, meg a hajógyárakban — esténként pávásan kiöltözködhessenek. Ott álldogáltak késő éjjel a járdák szélein ezek a kemény kezű, szikár, barna arcú fickók, tizennyolc dolláros sárga cipőben, nyolcvan dolláros készruhában és nyolc dolláros, széles, piros-fehér csíkos selyemingekben. Ácsok, kőművesek, csoportfelügyelők voltak ezek, vagy legalábbis ennek mondták magukat, de mindenestre megkerestek tíz,

tizenkét, tizennégy meg tizennyolc dollárt is naponta.”

Önéletrajz ez a könyv, nem általában ír Amerikáról, nem boncolgatja az alakuló társadalmi viszonyokat, mégis megalkotja az eldologiasodott ember fogalmát egy anya megragadó portréjában. Eugén anyja valóságos fogalom lesz a könyv végén: ez az asszony, anya, feleség, akit az üzlet teljesen rabul ejt, fia halálos ágyánál sem tud megrendülni; mikor már a család minden tagja látja, hogy a fiú nem éri meg a reggelt, az anya még tréfálkozni is tud.

A könyvnek talán éppen az anya a legelőbb, a legvalóságosabb, a legtöbb realitással megrajzolt szereplője. De az a töretlen következetesség, amellyel az író elénk állítja, az a sokrétűség, amelyből egyénisége felépül, kiemeli a mulandóságából, szimbólummá szilárdítja. Őt a vagyonszerzési szenvedély forgatta ki emberi mivoltából, ennek lett az áldozata, mint ahogy a többiek is áldozatul estek egy-egy szélsőségbe sodró szenvedélynek: az egyensúlyát veszített, az arányokat hiába kereső világ törvényszerűsége volt ez. Maga Wolfe is ennek a világnak volt a részese. Heinrich Böll írja róla: „Ezer életet akart egyszerre élni és ugyanakkor ezer életről írni. Végtelenül sokat kellett látnia, hallania, szagolnia, ízlelnie, az élet keserű, nagyon keserű volt...” (bn)

TÍZÉVI GYAKORLAT ELEMZÉSE

Radničko samoupravljanje (Institut društvenih nauka, 1963)

Živan Tanić rendezte sajtó alá ezt a sokunk érdeklődésére számot tartó könyvet, amely nálunk talán először kitérőleg meg, hogy a munkásönigazgatás fejlődését, problematikáját alaposan és átfogóan feldolgozza. Az egyes témakörök feldolgozásában, Živan Tanićon kívül, több zágrábi és belgrádi szociológus vett részt: Stevo Matić, Ivan Perić, Mirjana Poček, Lazo Nikodimovski és Đuro Šušnjić.

A könyv a munkásönigazgatás fejlődésének 1950-től 1960-ig terjedő szakaszát vizsgálja, előbb a módszertani kérdéseket ismerteti, megmagyarázza, miért választották a szerzők a tartomelemzés módszerét. Elsősorban a *Borba*, a *Rad* és más lapok cikkei, a politikusok beszédei és a munkástanácsok üléseinek jegyzőkönyvei szolgálták az elemzés alapjául. Attól függően, hogy az egyes témák milyen gyakran, állító vagy bíráló beállításban szerepeltek az említett közlési formákban, a szerzők különféle következtetéseket vonnak le az önigazgató szervek, az önigazgatási rendszer fejlettségéről, fejlődési irányzatáról, a fejlődés során jelentkező problémákról.

A problémaköröket, amelyek az önigazgatási tevékenység szintjére mutatnak, huszonöt különféle kategóriába so-

rották. Elemzésre került például: hogy nyilvánul meg a vállalatnak és öngazgató szervének önállósága, továbbá az öngazgató szervek működése (megválasztása, összetétele, munkamódszere, jogai), szerepe a munkaszervezésben, a termelékenység növelésében, a munkafeltételek megteremtésében, az eszmei és gyakorlati irányításban. Külön kérdéscsoportot alkotott az egyénnek a társadalomhoz, a társadalmi tulajdonhoz, a munkafeladatok elvégzéséhez való viszonya, úgyszintén az emberi viszonyok formálódása, az életszint alakítása stb.

A módszertani kérdések taglalását követő rész olvasásakor úgy éreztük, hogy a könyv nem felel meg várakozásunknak. Elsősorban a már ismert történelmi tények megállapítására szorítkozik, s ha van is általánosabb érvényű és igényű megállapítása, az is nagyjából olyan jelenségekre vonatkozik, amelyek felismeréséhez aligha van szükség különösebb tudományos elemzésre.

Számtalan példát felsorolhatnánk állításunk igazolására, de csak egy idézetet ragadunk ki: „A termelő közösségek és öngazgató szerveik társadalmi önállósulásának folyamata (a közösség és a munkaközösség közötti viszony változása) az öngazgató jellegzetességeit vetette felszínre. Az önállóság fokozatosan valósult meg; a fejlődés a gazdasági szervezetek, a társadalom, az intézmények és a szűkebb közösségei közötti viszony állandó változását jelentette. A vállalatok és a társadalom egymáshoz való viszonyát a kölcsönös kötelezettségek szabályozták...” (40. o.)

Egyszóval tudott dolgok ezek, s a szövegből mintha hiányozna az igazi tudományos elmélyültségből fakadó, a még ismeretlen dolgok és feltároló új törvényszerűségek előtt érzett nyugtalanság. „A munkástanács bevezetésével a munkások egyszerre felelős funkciókkal találták szemben magukat, amelyek elvégzéséhez a tudatos vállaláson kívül még sok másra is szükség volt.” Elkönyveljük ezeket a mondatokat, anélkül hogy megállnánk valamelyik gondolatnál, anélkül hogy meglepne bennünket újszerűsége. (Valahogy a tankönyvekben is hasonló módon mutatják be öngazgatói rendszerünk történetét.)

A könyvről szerzett első benyomás lehet felszínes is, és hirtelen alkotott véleményünket később korrigálnunk kell. Ám ezt a könyvet hiába lapozzuk tovább — úgy tetszik, ítéletünk talált. Ez a megállapítás ez esetben a könyvre vonatkozik, és — ha paradoxonként hangzik is — nem az írójára. Az egyes fejezetek, bekezdések ugyanis arra utalnak, hogy ez a forma nem teszi lehetővé a probléma másrmilyen megragadását. Nagyon sok kérdéstről kellett írni röviden, tömören, és ilyenkor az általánosítás, amennyire elkerülhetetlen, annyira veszélyes is lehet. Íme a 45. oldalról egy mondattörödédek: „... a határozatok végrehajtásának ellenőrzésére még nem találtuk meg a leghatásosabb formákat”.

Ez a megállapítás megragad bennünket, ilyen csonka megfogalmazásban is. Keressük a gondolat kibontakoztatását: miért van ez így, minek alapján ez a megállapítás? — sorakoznak a kérdések, de nincs rájuk válasz. Ehelyett újabb témakörbe vág a szerző, a napi sajtó elmélyültségi szintjén.

Érdekes azonban, hogy a könyvnek azok a részei, amelyek az emberi viszonyok alakulásával foglalkoznak, sokkal elevebben, életszerűbben hatnak: itt már nem annyira a történeti leírás, inkább a problematika boncolgatása dominál. Ez vagy azért történt így, mert a szerzők több affinitást éreztek az ebben a részben szereplő kérdések iránt, vagy azért, mert az emberi viszonyok változásával kapcsolatos problémák inkább a munkásönigazgatás utóbbi szakaszában jelentkeznek, tehát újszerűbbnek hatnak, közelebb állnak mai gyakorlatunkhoz.

Mіндеz természetszerűleg meghatározta a témakör feldolgozási módját, az általánosítás óvatosabbnak bizonyuló szintjét is. „Az újonnan kialakult feltételek — olvashatjuk a 96. oldalon — társadalmisították a mai technikai környezetet, és enyhítették a termelő ritmusának egyhangúságát és feszültségét. A dinamikus emberi viszonyok gyakorlatában kifejlődtek a viselkedés és értékelés új erkölcsi normái, és kialakultak a közösségi élet kritériumai. A szabadon kifejtett vélemény és értékelés a bizalom, az őszinteség, a barátság, az emberi szolidaritás és megbecsülés viszonyát fejlesztette ki, megszilárdította a biztonság és egyenjogúság érzetét...”

Bajosan tévednénk, ha azt állítanánk, hogy azok a tanulmányok is színesebbek, amelyek az egyes újságokban az öngazgatásról megjelent cikkeket elemzik. Igaz ugyan, hogy itt is előfordulnak indokolatlan ismétlések, többen is elmondják a már amúgy is nagyon jól ismert megállapításokat, amelyek az állam és a vállalat viszonyát az adminisztratív igazgatás időszakában elemzik, hogy aztán megmagyarázzák a bekövetkezett változásokat.

De sokkal több az olyan megállapítás és észrevétel, amely konkrétan az elmélyültebb elemzés eredményeként született. A 126. oldalon a népbizottságok és vállalatok viszonyáról és együttműködéséről van szó, ezzel kapcsolatban merül fel az a probléma, hogy ezeket a viszonyokat „tartósabban kell rögzíteni”, hogy „ne kelljen naponta változtatni” rajtuk: így elkerülhető a bizonytalanság a munkaközösségekben, és jobb lehetőség adódik a hosszabb távú tervezésre.

Még manapság is felvetődik ez a probléma, ha talán más formában is, mint 1957-ben: kérdés tehát, amelyet nem tudunk pusztán tudomásul venni és elkönyvelni, gondolkodásra készítet bennünket, mozgósítólag hat ránk.

Az elemzett tíz esztendő alatt a munkástanácsok és igazgató bizottságok mellett más öngazgató szervek is jelent-

keztek (a termelők szkupstínája, végrehajtó bizottság, felügyelő bizottság), nehézségek merültek föl a hatáskör meghatározásakor, s a *Borbában* olyan vélemény is helyet kapott, hogy a munkástanácsokat meg kell szüntetni. Ez persze ma már szinte csodálatosnak tűnik, el sem tudjuk hinni, hogy ilyen vélemények születhettek 1953-ban. De ez egyben azt is bizonyítja, hogy a munkásönigazgatásnak már komoly múltja van, s hogy a nehézségek, amelyekkel megküzdött, nem voltak jelentéktelenek.

Egy biztos: a könyv szerzői olyan munkát végeztek, amely komoly erőfeszítéseket követelt. Rendkívül nagy, lényegében még feldolgozatlan területet dolgoztak fel, s ha néhol talán egyoldalúak, és nem elég elmélyültek is megállapításaik, ez a könyv mégis nagy segítséget nyújt azoknak, akiket érdekel munkásönigazgatásunk múltja, s alighanem azok sem olvassák hiába, akik a munkásönigazgatás mai fejlődéséhez akarnak hozzájárulni.

(bn)